

Välispoliitika võimalustest julgeoleku kadudes:

1920.–1930. aastate Eesti välispoliitika ja konkureerivad maailmakorrad

Vahur Made

Foto: M. Mänd

Eesti iseseisvumine 1918. aastal ja taasiseisvumine 1991. aastal langesid ajajärkudesse, mida rahvusvahelistes suhetes on tihti kutsutud maailmakorra muutumise ajastuiks. Eesti riiklus loodi ning taasloodi üleeuroopalise ja globaalse mastaabiga konfliktide lõppfaasis. 1918. aasta sügisel jõudis lõpule Esimene maailmasõda, 1991. aasta sügisel külm sõda. Muutusid nii Euroopa poliitiline kaart kui ka maailmapoliitikat mõjutanud arusaamad.

Iseseisev Eesti on koos Läti ja Leeduga pidanud 20. sajandi jooksul leidma omale koha muutavas maailmakorras. Või pigem maailmakordade paljususes. 1920. ja 1930. aastatel pidi Eesti oma välispoliitikat ellu viima olukorras, kus ükski maailmakord ei pakunud meie iseseisvusele julgeolekugarantiid. Enamgi veel, järk-järgult kadusid need maailmakorra elemendid, mis oleksid pidanud Eestit ja teisi Euroopa väikeriike kaitsma.

Tantsides loodud maailmakord

Kuid liigume alustuseks aega sada aastat enne Eesti iseseisvumist ja vaatleme seda

maailmakorda, mis muutus Esimese maailmasõjaga. Täpsemalt öeldes, mille kõrvale Esimese maailmasõja järel asus uuenenud – Versailles'i – maailmakord.

1815. aastal lõppesid Napoleoni sõjad, üleeuroopaline konflikt, milles paljud ajaloolased on näinud 20. sajandi maailmasõdade eelkaja. Viinis “tantsivaks kongressiks” kutsutud Euroopa riigipeade kokkusaamisel, kus Vene keiser olevat joonud ning Taani kuningas armatsenud kõigi eest, loodi maailmakord, mis reguleeris suhteid ja jõuvahekordi Euroopa suurriikide vahel järgmise sajandi jooksul. Kuni Esimese maailmasõjani suunasid Euroopa rahvusvahelisi suhteid “Euroopa kontserdi” riigid – Inglismaa, Venemaa, Prantsusmaa, (Preisi)Saksamaa ning Austria. Viie suurriigi kokkulepetest ja konfliktidest sõltus Euroopa, aga suuresti ka kogu maailma poliitika.

Suurriikide viisik kujundas Euroopa poliitilise kaardi. Juhani Paasivirta on märkinud, et Viini kongressi järel jagunesid Euroopa riigid kolme kategooriasse.¹ Eelkõige olid muidugi suurriigid. Need, kelle sõna maksis. Lisaks n.-ö. “kesksuured” riigid, mille olemas-

¹ J. Paasivirta. Pienet valtiot Euroopassa. Kansainvälisen järjestelmän muutoksia 1800- ja 1900-luvuilla. Historiallisia tutkimuksia 139. Suomen Historiallinen Seura. Helsinki, 1987.

olu õigustuseks oli kas nende territooriumi ja rahvastiku suurus (Hispaania, Itaalia, Türgi), või riigid, mis traditsiooniliselt evisid mõjuvõimu oma regioonis (Holland, Rootsi). Ning lõpuks väikeriigid.

Just väikeriikide osas seadiski “Euroopa kontsert” paika kindla süsteemi. Väikeriigid ei sattunud Euroopa kaardile juhuslikult, pelgalt sisemiste või regionaalsete, poliitiliste või sotsiaalmajanduslike arengute tulemusel. Et väikeriik Euroopa poliitilisel kaardil oma aktsepteeritud koha sisse võtaks, selleks oli vaja suurriikide-vahelist kokkulepet. Ajavahemikus 1815–1914 Euroopa kaardile ilmunud väikeriikide iseseisvumise taga oli reeglina “kontserdi” liikmete vaheline kokkulepe. Niisuguse kokkuleppe najal iseseisvusid Kreeka (1827. a. Londoni leping ja 1829. a. Adrianoopoli rahuleping), Belgia (1831. a. Londoni protokoll), Rumeenia, Serbia ja Montenegro (1878. a. Berliini kongressi otsused), Bulgaaria (1878. a. Berliini kongressi ja 1908. a. Bosnia kriisi tulemusel) ja Albaania (1913. a. Bukaresti rahuleping).²

Mõneti erandlik oli “Euroopa kontserdi” vaatenurgast vaadatuna Norra, mis eraldus Rootsist 1905. a. personaaluniooni ülesütlamise kaudu, kuid vajas täieõiguslikuks Euroopa riigiks saamiseks ikkagi 1907. a. täiendavat suurriikide-poolset tunnustust.

Balti riigid – süsteemivälised väikeriigid

Esimese maailmasõja lõppedes maailmakord muutus. Vähemalt näis see nii. “Euroopa kontserdi” asemele tuli maailmakord, mille maailmasõja võitjad panid paika Saksamaa ja Austriaga rahu tehes.

Euroopa kaardilt kadus Austria-Un-

gari. Saksamaa ja Venemaa nõrgenesid. Suurimaks süsteemimuutuseks oli terve rea kesksuurte (Poola, Jugoslaavia ning territoriaalselt kahekordistunud Rumeenia) ja väikeriikide (Soome, Eesti, Läti, Leedu, Tšehhoslovakkia, Austria, Ungari) lisandumine Kesk- ja Ida-Euroopas. Uute Kesk-Euroopa riikide iseseisvumine ei vastanud enam klassikaliselt väikeriikide sünni skeemile “Euroopa kontserdi” raames. Soome ja Balti riikide iseseisvumine oli aga veelgi süsteemivälisem kui Norra omariikluse loomine 1905. aastal.

Uute väikeriikide iseseisvus sai teoks tänu nende üle varem domineerinud impeeriumide kadumisele või nõrgenemisele. Uutest riikidest jäi Ungari Esimese maailmasõja võitjate silmis paariariigi staatusesse. Poola, samuti Austria võimu alt vabanenud Tšehhoslovakkia ning Jugoslaavia nime all laienenud Serbia võisid loota nii Suurbritannia, Prantsusmaa kui ka USA soosivale poliitilisele suhtumisele. Samas ei võinud ükski neist eeldada, et nende iseseisvus on mõne Euroopa suurriigi eluliste huvide seisukohalt niivõrd oluline, et oldaks valmis tarvitama sõjalist jõudu nende iseseisvuse tagamiseks ja garanteerimiseks.

Poola, Tšehhoslovakkia ja Jugoslaavia olid kutsutud osalema Pariisi rahukonverentsil. Seal said need riigid tunnustuse ja territoriaalse kasu Versailles'i, St. Germain-en-Laye´ ja Trianoni rahulepingute kaudu.³ Prantsusmaa sõlmis 1920. aastate alguses liidulepingud Poola ja Tšehhoslovakkiaiga. 1939. a. garanteerisid Suurbritannia ja Prantsusmaa Poola iseseisvuse. Paraku väljendasid need poliitilised aktid parimal juhul Londoni ja Pariisi sümpaatiid. Nagu osutavad oma uurimustes Peter Wandycz ja Kalervo Hovi, ei ulatunud kummagi riigi võimekus pakkuda

² “Euroopa kontserdi” süsteemile omane lähenemisviis väikeriikide tekkele on aktuaalne ka 21. sajandi alguse Euroopa poliitikas. Nii näiteks tugineb Kosovo iseseisvumisprotsess arusaamale, et selle piirkonna iseseisvumine peab tuginema suurriikide ja rahvusvaheliste institutsioonide koostööle ja konsensusele. Ei piisa ainult Kosovo elanike tahtest ega Euroopa Liidu juhtriikide ja USA toetusest. Kosovo iseseisvusega peavad nõustuma ka Serbia ja Venemaa. Viimase arvates tuleks Kosovo riikliku staatuse küsimus lahendada ÜRO-s. Kosovo näide on justkui kaasajastatud “Euroopa kontserdi” rakendus, kus lisaks suurriikidele on väikeriigi iseseisvusele legitiimsust andmas ka supranatsioonalsed institutsioonid (ÜRO, EL, NATO).

³ Poola, Tšehhoslovakkia ja Jugoslaavia iseseisvust tunnustati St. Germain-en-Laye´ rahulepinguga.

tegelikke sõjalisi garantiisid siiski Reini jõest ida poole.⁴

Venemaast eraldunud Soome ja Balti riikide asend Esimese maailmasõja järgses maailmakorras oli Kesk-Euroopa uute riikidega võrreldes veelgi ebaselgem. Soome võis loota Rootsi toetusele ja tolle piiratud ressurssidele, kuid Balti riigid pidid leppima süsteemivälis- te väikeriikide staatusega. Nende teke tugines otseselt neid varem valitsenud Venemaa ja viimasega Põhja-Euroopas rivaalitsenud Saksamaa nõrgenemisele maailmasõja tagajärjel. Sisemised poliitilised ja sotsiaalmajanduslikud arengud viisid rahvuslikud eliidid iseseisvuse väljakuulutamiseni ning tänu ülimalt soodsale sõjalisele olukorrale – kodusõja tõttu sai Venemaa Eesti, Läti ja Leedu vastu kasutada vaid marginaalseid sõjalisi jõudusid – suudeti väljakuulutatud iseseisvust ka hoida.

“Euroopa kontserdi” süsteemile Balti riikide iseseisvus ei vastanud. Selle taga puudus suurriikide omavaheline leping. Pariisi rahu- konverentsi toimumise ajal püüdsid Eesti ja teised Balti riigid pääseda ametlike läbirääki- jate laua taha. Sooviti, kuigi ebaõnnestunult, saada Saksamaaga sõdiva riigi staatust. Eesti sõda *Landeswehr*’i vastu ning Läti sõjaseisukord Saksamaaga tundus andvat sellisele taot- lusele piisava aluse. Kuid sõja lõppedes Venemaaga 1920. a. ja iseseisvuse kindlustudes eemaldusid Eesti ja Läti sellisest taotlusest. Põhjuseks kartus, et nii antakse Balti saksa päritolu aadli positsioonile ja ambitsioonidele legitiimsus.

Kui aastatel 1919–1921 taotleti Euroopa erinevate suuremate ja väiksemate riikide pealinnades Eesti ja Läti iseseisvusele *de iure* tunnustust, siis rõhutati, et Eesti ja Läti ei ole iseseisvunud Versailles’i rahulepingu tulemu-

sel, vaid on täielikult n.-ö. omatekkeline. Dip- lomaatilistes pöördumistes märgiti, et Eesti ja Läti iseseisvus tugines täielikult sinise põlis- rahva tahte ja on seeläbi ka legitimeeritud. Eestiga sarnasel, kuigi mitte identsel seisukohal oli Versailles’i süsteemi riigiõiguslike tagajärgede suhtes ka Soome.

Soome tunnustas, et tema iseseisvus toe- tub riikluse järjepidevusele, mis läbi suurvürs- tiriigi ulatus Rootsi Kuningriigini. Eesti, kes ei soovinud mingit õiguslikku sidet Balti eri- korra või muude baltisaksa poliitiliste privi- leegidega, taolist varasematele eristaatustele tugineva riikluse järjepidevust eitas.

Leedu, kellel puudus otsene probleem saksa vähemusega, oli Versailles’i süsteemi suhtes paindlikumal seisukohal, kuid täieli- kult selle süsteemiga haakumast takistas Lee- dut tüli Poolaga Vilniuse piirkonna pärast.⁵

Pärast seda, kui iseseisvusele oli 1920. a. Tartu rahulepinguga näiliselt saadud Vene- maa kinnitus, tuli Eesti välispoliitikal leida lahendus kolmele peamisele dilemmale. Mil- lele ja kellele tugineb riigi sõjaline julgeolek? Kuidas väljuda süsteemivälise riigi staatusest? Milline on “moodne” välispoliitika olukorras, kus demokraatia pidi Euroopas andma järk- järgult teed autoritaarsusele? 1940. aastaks ei suudetud paraku ühtegi nendest dilemmadest Eesti jaoks positiivselt lahendada.

Sõjaline julgeolek

USA president Woodrow Wilson tõi 1919. aastal Pariisi rahukonverentsile hulgaliselt demokraatlikku retoorikat. Pidades küll eel- kõige silmas Austria-Ungari lagunemist ning poolakate ja tšehhide iseseisvuspüüdluste toe-

⁴ P. S. Wandycz. France and her Eastern Allies 1919–1925. French-Czechoslovak-Polish Relations from the Paris Peace Conference to Locarno. University of Minnesota Press, 1962; K. Hovi. Alliance de revers. Stabilization of France’s Alliance Policies in East Central Europe 1919–1921. Turun yliopiston julkaisuja 163. Turku, 1984.

⁵ Soome, Eesti ja Läti Versailles’i süsteemist eemaldumise näitena võib tuua nende riikide tõrjuva suhtumise ühinemisse vähemustelepingutega, mida Rahvasteliit soovis 1920. aastate alguses sõlmida Kesk- ja Ida-Euroopa riikidega. Leedu sõlmis vähemustelepingu, samas tõrjus Soome edukalt kõik Rahvasteliidu katsed sellist lepingut sõlmida. Eesti ja Läti pidasid Rahvasteliiduga pikki läbirääkimisi, et vähemustelepinguid tõrjuda. Lõpuks olid nad siiski sunnitud Rahvasteliidu ees deklareerima, et võtavad vähemusrahvusi puudutavaid kohustusi. Nii Soome, Eesti kui ka Läti kinnitasid Rahvasteliidule, et neilt ei saa nõuda vähemustelepingu sõlmimist, sest nende iseseisvumine ei ole seotud Versailles’i süsteemiga.

tamist, kõneles ta rahvaste enesemääramise õigusest. Wilsonil polnud tõenäoliselt selget ettekujutust, millist vastukaja see tees Ida-Euroopas tekitab ning et see saab aluseks ka Vene impeeriumi mittevene rahvaste iseseisvuspürgimustele. Rahvaste enesemääramisest haarasid teiste hulgas kinni ka Balti riigid ning vähemalt 1920. aastate esimesel poolel tundus, et Wilson on välja pakkunud midagi tõeliselt uudset. Näis, et on saabunud aeg, mil ka väikestel rahvastel on õigus luua oma riik ning sellistel riikidel on õigus eksisteerida.

Pariisi rahukonverentsil, eriti aga seal heaks kiidetud Rahvasteliidu põhikirjas räägiti palju ka julgeolekust. Rahvasteliit, esimene poliitiline rahvusvaheline organisatsioon, seadis põhikirjas endale eesmärgiks rahu hoidmise ja konfliktide lahendamise kõikjal maailmas. Räägiti kollektiivsest julgeolekust, tülide rahumeelsest lahendamisest ja rahvusvahelisest arbitraazist, desarmeerimisest ning agressori defineerimisest, samuti agressorivastastest majandus- ja sõjalistest sanktsioonidest. Eesti poliitikute ja diplomaatide hulgas oli neid, kes soovisid idealistlikult kõlavatesse suurtesse mõtetesse siiralt uskuda (m. h. Karl Robert Pusta, Ants Piip, Jaan Tõnisson). Ka siis veel, kui paljud teised juba kahtlesid.

Kuid kahtlejal oli paraku õigus. Pariisis kõlanud demokraatialoosungitest hoolimata ahvatles Euroopa suurjõudused jätkuvalt sõjaline jõud. Ka Rahvasteliitu ei asutatud mitte niivõrd konfliktide lahendamiseks kui Londoni ja Pariisi välispoliitika seisukohalt potentsiaalselt kasuliku instrumendina teineteise ning ülejäänud Euroopa riikide poliitika kontrollimiseks ja tegevusvabaduse piiramiseks. USA jäi teadupärast nii Versailles'i rahulepingust kui ka Rahvasteliidust eemale ning sõlmis Saksamaaga bilateraalse rahu lepingu. 1923. aastal asus Itaalia sõjajõul lahendama oma tüli Kreekaga (Korfu konflikt) ning Suurbritannia ja Prantsusmaa otsustasid selles küsimuses lahenduseni jõuda väljaspool Rahvasteliitu. Genfi maailmaorganisatsioon hakkas seepeale järjest rohkem nihkuma eemale suurriikidega seotud tülküsimustest. 1938.–1939. a. enam sellised küsimused nagu Tšehhoslovakkia, Austria ja Poola iseseisvu-

se kadumine Rahvasteliidus arutlemisele ei tulnud.

1925. a. teatas Suurbritannia, et ei soovi end siduda Rahvasteliidus välja töötatud üldise julgeoleku- ja kaitselepinguga (Genfi protokoll), mis sätestas täpsemad tingimused, kuidas rakendada Rahvasteliidu põhikirja 16. artiklis sisalduvaid agressorivastaste sanktsioonide klausleid. London ei soovinud pidada neid endale automaatselt kohustuslikuks, vaid suhtus konfliktidesse valivalt ja oma reaalseid jõudusid arvestades. Põhimõte “üks kõigi, kõik ühe eest” oli murtud ja peatselt järgisid Suurbritannia eeskujuga ka teised Rahvasteliidu liikmed. Eesti jaoks oli Suurbritannia avaldus põhimõttelise tähtsusega. Rahvasteliit, mille liikmeks Balti riigid olid 1921. aastal saanud, ei suutnud ega saanud tagada nende riikide sõjalist julgeolekut ega iseseisvust. 1924. a. detsembri kommunistide riigipöördekatse järel oodati Tallinnasse viiidile Briti sõjalaevu. Admiraliteet Londonis keeldus. Peaminister Ramsay MacDonaldi avaldus Genfi protokollis küsimuses aasta hiljem paigutas selle keeldumise laiemasse konteksti. Esimene maailmasõda oli seadnud Suurbritannia sõjalisele võimekusele piirid.

Millisele sõjalisele jõule sai Eesti välispoliitika oma panused teha? Eesti oli võidelnud võiduka Vabadussõja Venemaa vastu. Kuid võiduks ei olnud piisanud omamaisest sõjalisest jõust. Eesti sõdurid võitlesid küll vapralt, kuid vaenlase nõrkade jõududega ning välise sõjalise abi toel. Eesti välispoliitikal puudus juba 1920. aastast alates omamaise sõjalise jõu argument. Iseseisvuse sõjaline garantii pidi tulema väljastpoolt kelleltki, kellel oli reaalselt võimalik Eestile ja teistele Balti riikidele sõjalist kaitset pakkuda ning kelle huvides oli taolise kaitse pakkumine. Kuid see “keegi” jäi Eestil leidmata.

Väljaspool millist maailmakorda?

Kas Eesti iseseisvus oli “juhuslik”? Sugugi mitte. Ajaloos pole midagi juhuslikku. Kuigi Eesti eliit jõudis otsuseni iseseisvus välja kuulutada suhteliselt lühikese aja jooksul 1918.

aasta alguses, olles Seppo Zetterbergi väitel otseselt mõjutatud Soome iseseisvusdeklaratsioonist,⁶ ei saa me seda siiski kuidagi “juhuslikuks” nimetada. Samamoodi oleks “juhuslik” olnud ka iseseisvuse väljakuulutamistest loobumine või vabariigi asemel kuningriigi väljakuulutamine. Poliitilised, sõjalised, sotsiaalsed ja majanduslikud arengud Venemaal ja Põhja-Euroopas viisid Eesti sinna, kuhu nad viisid.

Probleemid tekivad tõepoolest siis, kui soovime Eesti iseseisvuse paigutada Euroopas valitsenud maailmakordade raamistikku. Olgu siinkohal rõhutatud, et Esimese maailmasõja järel ei eksisteerinud Euroopas mitte üks, vaid paralleelselt vähemalt kaks, võib-olla isegi kolm maailmakorda: “Euroopa kontsert”, Versailles’i ja Versailles’-järgne süsteem (1930. aastad).

Maailmasõja lõpuga “Euroopa kontserdi” maailmakord ei kadunud. Ka pärast 1918. aastat oli Euroopa juhtivate poliitikute hulgas küllalt neid, kelle arvates väikeriigi olemasolu õigustas üksnes see, kas ta on seotud mõne suure, s. t. sõjaliselt tõsiseltvõetava riigiga ning aitab edendada tolle, peamiselt sõjalis-strateegilisi või majandushuviseid. Kui võrd Eesti distantseeris end selgesõnaliselt Versailles’i süsteemist, vaatleme lähemalt püüdlusi haakuda “Euroopa kontserdi” süsteemiga.

Neid püüdlusi võib interpreteerida ja tõlgendada kahel viisil. Esiteks võib väita, et Venemaast eraldudes püüdis Eesti lihtsalt muuta oma asendit “Euroopa kontserdi” süsteemis. Loobuda Venemaast kui oma suveräänsust tagavast suurriigist ja liikuda uue suurriigi mõjusfääri. Selline lähenemisviis ei kannata siiski kriitikat. See ei vasta “Euroopa kontserdi” loogikale, mille kohaselt väikeriigid tekkisid “kontserti” kuuluvate suurriikide omavahelise kokkuleppe tulemusel. Eesti iseseisvumise taga niisugust kokkulepet polnud.

Ka ei saa öelda, et ükski Euroopa suurriik oleks otseselt innustanud Eestit ja teisi Balti riike Venemaast eralduma. Sõjaline toetus, mis Vabadussõjas saadi, oli suunatud ikkagi Saksamaa eemaletõrjumisele Balti regioonist, kommunistide mõju vähendamisele ning Saksamaa ja Venemaa omavahelise koostöö taastamisele.⁷

Teiseks võib väita, et Eesti diplomaadid ja poliitikud otsisid võimalusi “Euroopa kontserdi” süsteemiga liitumiseks. Selleks tehti peamiselt kahesuguseid diplomaatilisi jõupingutusi: Balti koostöö ja Euroopa suurriikidele suunatud orienteerumised.

Balti koostöö. Erinevad katsed siduda poliitilis-sõjalisse koostöösse Poolat, Balti riike ja Põhjamaid olid intensiivseimad 1920. aastate esimesel poolel, kuid jätkusid järjest nõrgenedes kuni 1930. aastate keskpaigani. Eesti seisukohalt jäid 1923. a. Eesti-Läti kaitseliit ning 1934. a. sõlmitud Balti liit selle koostöö ainsateks institutsionaalseteks tulemiteks.

Oma olemuselt sobis Balti koostöö kokku “Euroopa kontserdi” loogikaga. Tegemist oli katsega luua väikeriikide baasil Euroopasse uut jõukeskust, mis ilmselt poleks küll kvalifitseerunud täieõigusliku suurriigi staatusesse, küll aga oleks olnud uue kesksuure jõuna arvestatav Saksamaad ja Venemaad tasakaalustav faktor Kesk-, Ida- ja Põhja-Euroopas. Esimese maailmasõja järel Põhja-Euroopas tekkinud riigid oleksid saanud oma iseseisvusele omamaisest sõjalisest võimekusest suurema garantii ning nende koht Euroopa poliitilistes jõuvahekordades täpsemalt määratletud.

Paraku Balti koostöö selliste suurvormideni ei jõudnud.

Eesti orientatsioonid. Siinkohal pole mõtet taas kord arutleda, miks Eestil ei õnnestu-

⁶ S. Zetterberg. Suomi ja Viro 1917–1919. Poliittiset suhteet syksystä 1917 reunavaltipolitiikan alkuun. Historiallisia Tutkimuksia, vol. 102. Suomen Historiallinen Seura 1977.

⁷ Meie lähenemine Balti riikidele kui Venemaa kaudu “Euroopa kontserdi” süsteemi kuuluvatesse, oleks palju aktsepteeritavam siis, kui suudaksime tõestada, et Venemaa oli iseseisvast Baltikumist huvitatud või vähemalt valmis selle iseseisvusega leppima (nagu Suurbritannia leppis Iirimaa iseseisvusega). Paraku ei paku ajalugu meile fakte selliste järelduste tegemiseks.

nud saada Londonist, Pariisist või Berliinist toetust oma iseseisvusele Moskva vastu. Selleteemaline kirjandus on juba piisavalt põhjalik. Siiski näib, et orientatsioonidest kõneledes kipub domineerima jääma arusaam, mille kohaselt see, et 1939. ja 1940. aastal ei tulnud väljastpoolt sõjalist abi, näitab, et ükski Euroopa suurriik polnud Eestist, Lätist ja Leedust kui iseseisvatest riikidest huvitatud.

Seda väita oleks vale. Suurbritannial, Saksamaal, võib-olla isegi Prantsusmaal oli huvi kindlasti olemas. Paraku ei toetanud seda huvi vastav sõjalis-poliitiline võimekus. Eriti ilmne on selline tõdemus Suurbritannia ja Prantsusmaa puhul, kelle sõjalise võimekuse piire demonstreeris ilmekalt Teine maailmasõda.⁸

Saksamaa positsioonide, huvide ja välja-vaadete üle Balti regioonis võib loomulikult rohkem väidelda. Saksamaa oli võimeline viima 1941. a. suvel Balti riikides läbi väiksõja. Kuid 1920.–1930. aastate jooksul polnud Berliin kindlasti valmis võtma kehtvat kohustust garanteerida Balti riikide iseseisvust.

Maailmasõdadevahelisel perioodil ei figureerinud USA Balti riikide orientatsioonielistustes. Tänapäevast tagasi vaadates võib see tunduda üllatav, kuid kindlasti mitte 1920. ja 1930. aastate kontekstis. Alles Teine maailmasõda sidus USA otseselt ja kindlalt Euroopa poliitikaga. Üllatavam on ehk Balti riikide ja USA poliitiliste ja majanduslike suhete vähesus kahe maailmasõja vahel. Kui vähetähtsaks USA-d peeti, näitab kas või see, et Eesti otsustas 1925. aastal rahapuudusele viidates sulgeda oma saatkonna Washingtonis ja piirdus edaspidi vaid peakonsulaadiga New Yorgis.

Aeg liitlassuhteks USAGA polnud veel küps.

Demokraatiast autoritaarsusesse: “moodsa välispoliitika” katsetus või katse liituda Versailles’i-järgse maailmakorraga?

Kindlasti jääb pikaks ajaks arutlusteemaks, mil määral Konstantin Pätsi 1934. a. riigipööre ning sellele järgnenud Eesti siirdumine demokraatiast autoritaarsusesse olid seotud välispoliitikaga. Atraktiivne oleks kõrvutada Pätsi “vaikivat ajastut” (ning sellele lausa varjuna järgnenud Kārlis Ulmanise riigipööre Lätis) autoritaarsuse üldise võidukäiguga maailmasõdadevahelises Euroopas. Enne Eestit oli juba 12 Euroopa riiki, sh. Leedu, siirdunud demokraatiast autoritaarsusesse. 1930. aastate lõpuks olid Eesti naabritest vaid Soome ja Rootsi säilitanud demokraatia. Valitsejakeskne riigimudel oli populaarne.

Siiski ei julgeks ma välispoliitiliste seoste rõhutamisel Pätsi riigipöörde puhul minna pindmiste paralleelide äramärkimisest kaugemale. Usun, et siseriiklikel ja isiklikel faktoritel oli Pätsi tegevusele siiski suurem mõju kui välispoliitikal. Kasvav autoritaarsusetrend Euroopas aitas Pätsil muidugi oma isikuvõimu kehtestamist Eesti ühiskonnale palju vastuvõetavamaks muuta, kuid vaevalt on võimalik 1934. a. riigipöördes näha kaugeleulatuvat välispoliitilist tarkust.

Pätsi tegutsemismotiivide seletamisest olulisemgi on tõdemus, et 1930. aastate Eestis jaoks ei olnud autoritaarsus võõras ega taunitav. Autoritaarsus, või Karl Eenpalu sõnu kasutades “juhitud demokraatia”, oli kakskümmend aastat pärast Esimese maailmasõja lõppu ja Eesti iseseisvumist saanud täiesti selgeks ja arvestatavaks alternatiiviks liberaalsele demokraatiale. Autoritaarsete režiimidega tuli suhelda, neid piirult kritiseerida polnud mõistlik. Tuli aru saada, et Versailles’i maailmakord on asendunud või asendumas millegi

⁸ Eesti ajalookirjanduses laialt levinud väide, et “kuna nad meid ei toeta, siis neil puudub meie vastu huvi”, tugineb suuresti 1920.–1930. aastate diplomaatilise kirjavahetuse ühekülgsel ja emotsionaalsele tõlgendamisele. Näiteks käsitus 1935. a. Suurbritannia–Saksamaa mereväelepingust tugineb paljus Balti diplomaatide ahastava sisuga raportitele. Lepingu raskuspunkt polnud loomulikult mitte Briti laevastiku eemaletõmbumises Läänemerele, vaid Londoni tolle hetke *appeasement*-poliitikas, mis omakorda tugines mõistmisele, et Suurbritannia sõjaline jõud jääb Saksamaa omale alla ning et London peab loobuma liigsetest sõjalistest kohustustest selleks, et efektiivselt kaitsta Briti saari ning ühendusteid Põhja-Ameerika ja kolooniatega.

uuega – massidega manipuleeriva autoritaarse maailmakorraga.

Pariisist saadud liberalismianus oli Eesti poliitikas oma mõju kaotanud. Eesti, kes oli algusest peale eitanud oma riigiõigusliku seotust Versailles'i süsteemiga, eemaldus nüüd ka sellega kaasas käinud demokraatlikust ideoloogiast. Polegi vist tähtis, kas pettumuse või pragmaatilisuse ajal.

Kokkuvõtteks

1920.–1930. aastatel ei suutnud Eesti ega teised Balti riigid oma süsteemivälist staatust muuta. Omamaine sõjaline jõud polnud piisav ega välispoliitilise argumendina kasutatav. Lootused, et liberalism jääb rahvusvahelistes suhetes püsima ning et seda ideoloogiat austavad Suurbritannia ja Prantsusmaa säilitavad oma sõjalise võimsuse, ei täitunud. Eesti koostöö või vähemalt koostöö potentsiaal Saksamaaga tundub selles valguses igati arvestatav ja loogiline, eriti kui vaadelda kogu Põhja-Euroopa suundumusi Teise maailmasõja eelõhtul ja ajal. Paraku võime ka selle koostöö arvatava olemuse ja võimaluste üle vaid tagantjärele spekuloida.

Murrang Balti riikide süsteemikuuluvuses saabus 1940. aasta juunis-juulis vist üsna ootamatul moel. Balti riikide välisteenistused, mis vabana kodumaistest kammitsejatest jäid oma riigi ainukesteks järjepidevust kandvateks institutsioonideks, keskendusid “suurele olematule” – USA-le.

Eesti, Läti ja Leedu diplomaadid said (ootamatult?) USA lausa seletamatult laiahaardelise toetuse osalisteks. Riigidepartemang keeldus tunnustamast NSV Liidu võimu Balti riikide üle ning tunnustas kolme Balti diplomaatilise esinduse tegevuse jätkumist Washingtonis ja New Yorgis. Balti riigid said oma iseseisvusele suurriigist toetaja ning demokraatia muutus ainumõeldavaks ideoloogiaks, mille najal 1991. a. taastati Eesti, Läti ja Leedu iseseisvus. Ja seda juba täiesti teistsuguste maailmakordade vahetudes.

Artikkel on valminud Eesti Teadusfondi grandid nr. 7017 toetusel.

Vahur Made

(1971)

Lõpetanud Tartu Ülikooli. 1999. aastast ajaloodoktor. Eesti Diplomaatide Kooli asedirektor ja ajaloo professor Tartu Ülikoolis. Peamised uurimisteemad: Eesti ja Balti välispoliitika ajaloolised perspektiivid, Baltikumi poliitiline ajalugu, identiteet, külma sõja ajalugu, rahvusvahelised organisatsioonid ja Euroopa poliitiline integratsioon.